

ФРАЗЕОЛОГИЧНИ ПЕРИФЕРИЙНИ МОДИФИКАТОРИ ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА КОМПАРАТИВНОСТ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Петка Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

PHRASEOLOGICAL PERIPHERAL MODIFIERS FOR THE EXPRESSION OF COMPARATIVITY IN CONTEMPORARY BULGARIAN

Petka Ivanova
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The article examines the phraseological peripheral modifiers in the functional-semantic field of comparativity in contemporary Bulgarian. The approach to linguistic facts is consistent with the achievements of the functional-semantic grammar, which seeks to describe all possible means in a language capable of expressing a meaning. Therefore, as the subject of this text, we define the functional-semantic field of comparativity in Contemporary Bulgarian.

The study focuses on the analysis of peripheral lexical means, and in particular of phraseologisms and sustainable comparisons. The classification and systematization approach is used, and we relied on synchronous description.

In the course of the study, depending on their construction and type, phraseological units were classified and divided into groups, supported by examples.

Keywords: functional-semantic grammar, comparativity, phraseologisms, sustainable comparisons

Обект на настоящото изследване са фразеологичните периферийни средства във функционално-семантичното поле на компаративността в българския език. Основната цел на научния анализ е тези средства да бъдат стратифицирани с оглед на тяхната структура и семантико-стилистични особености.

Както е известно, всяка функционално-семантична категория има полева структура. Функционално-семантичното поле (ФСП) е двупланово единство (на съдържание и форма), което се отличава със специфична структура: съдържа център (ядро), изпълня-

ваш интегрираща функция, и периферия, в която участват всички неядрени средства за изразяване на дадена понятийна категория (вж. Куцаров/Kutsarov 1985; Чакърова/Chakarova 2018). Кр. Чакърова класифицира ФСП според следните критерии:

- 1) Според сферата на функциониране (именни и глаголни);
- 2) Според наличието или отсъствието на структурен център (ядрени и безядрени ФСП);
- 2) Според състава на полевата периферия (ФСП с наситена или „разредена“ периферия);
- 3) Според степента на функционална автономност (самостоятелни и несамостоятелни ФСП);
- 4) Според семантичния обхват (категориални, синкатегориални, граемни ФСП) (Чакърова/Chakarova 2017).

Във фокуса на настоящото изследване е поставена функционално-семантичната категория *компаративност*, която е свързана с възможността обектите и техните признаци да бъдат съпоставяни.

В ядрото на самостоятелното именно категориално ФСП на компаративността се намира морфологичната категория (на прилагателните и на образуваните от тях наречия) *степен за сравнение* (у И. Куцаров *степенуване*). Опозицията е привативна: *съпоставителност – несъпоставителност* (вж. Куцаров/Kutsarov 2007, цит. по Чакърова/Chakarova 2018).

Категорията е тричленна, с един немаркиран (*положителна степен*) и два маркирани члена (*сравнителна и превъзходна степен*). Немаркираният член има две значения (главно и общо). Главното значение изразява основната (положителна) степен на признака. Общото значение не изразява отношение за съпоставителност, т.е. качеството на едно явление не може да се съпостави с качеството на други явления.

Формалните показатели на сравнителната и превъзходната степен са частиците *по-* и *най-*, които имат граматичен статут, макар че не се употребяват като флексии. Тяхното съществуване в системата е отличителна особеност на българската морфология и белег на аналитизма на българския език (Щерева/Shtereva 2016).

Периферията на категорията *компаративност* е много богата и разнообразна. Тя включва езикови средства от всички равнища: фонетични, словообразователни, лексикални, морфологични, синтактични.

За обект на нашето изследване сме избрали част от лексикалните средства и по-конкретно фразеологизмите¹ и устойчивите сравнения, които имат важна роля при изразяването на градуалност. Чрез тях се проявява отношението на говорещия субект и се дава оценка (положителна или отрицателна); употребяват се за характеризирани на обектите, за означаване на техни отличителни признаци, проявяващи се обикновено във висока степен. Би могло да се допълни, че фразеологизмите са едни от основните средства за изразяване на степен (Чоролеева/Choroleeva 1994: 315)².

В структурно отношение фразеологичните модификатори с градуално значение биват:

- номинални фрази;
- вербални фрази;
- конструкции с обстоятелствени изрази.

1. Номинални фрази – субординационни и координационни

Подчинителните номинални фрази са съставени от прилагателно и съществително име и имат значение ‘обект, характеризиращ се с признак във висока степен’, получаващо се по преносен път чрез уподобяване:

- чрез преосмисляне на целия израз, напр.: *златно сърце* ‘много добър човек’; *костелив орех* ‘много твърдоглав човек’; *бостанско плашило* ‘много грозен човек’; *златни ръце* ‘много сръчен’; *ангел небесен* ‘много добър човек’; *бяла врана* ‘много странен, необичаен’ и др.
- чрез преосмисляне единствено на значението, изразявано от прилагателното име, което е възможно само при свързване на прилагателни с точно определени съществителни имена, напр.: *дебела лъжа* ‘много го-

¹ Солидарни сме със становището на К. Ничева, че извън групата на фразеологизмите остават т.нар. паремии (пословици и поговорки), тъй като в основата на смисловото им съдържание лежи не понятие, а съждение (Ничева/Nicheva 1974).

² Примерите, които са обект на нашите наблюдения, са ексцерпирани от *Фразеологичен речник на българския език* (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова/Nicheva, Spasova-Mihaylova, Cholakova 1974).

ляма лъжа'; *мъртва тишина* 'много голяма тишина'; *кръвна обида* 'много голяма обида' и др.

Съчинителните фрази, от своя страна, най-често изразяват значението 'признак във висока степен' – срв.: *гол и бос* 'много беден'; *вярл и кипял* 'много опитен'; *кожа и кости* 'много слаб' и др. Най-често те се употребяват в групата на сказуемото, напр.: *Дони обясни защо е станал **кожа и кости*** (<https://fakti.bg>) (= защо е станал много слаб); *Помежду ни **кръв и нож*** (= много се мразим).

2. Вербални фрази

Значението 'признак във висока степен' се изразява и от вербални устойчиви съчетания – срв. напр.: *На мравките път правя* 'много съм добър'; *Имам кокоши ум* 'много съм глупав'; *Нямам троха хляб* 'крайно беден съм'; *Нямам ни куче, ни котка* 'съвсем самотен съм'; *Имам бучимишево сърце* 'много съм страхлив'; *Нося гола душа* 'съвсем беден съм'; *Кова клинци* 'много ми е студено'; *Още много просеник ще дъвча* 'много съм млад още'; *Знаят ме и кучетата* 'много съм известен'; *Катран ми капе от брадата* 'много съм ядосан'; *Държа душата си зад зъбите* 'много съм зле, много съм отпаднал'; *В корема ми жаби куркат* 'много съм гладен'; *Не ме бива в гайда да духна* 'много съм нескопосан, схванат, несръчен' и др.

Към тази група трябва да бъдат причислени и вербалните фрази, в чиито перифрази се включва пълнозначен глагол, напр.: *Вземам ума на някого* 'много силно въздействам на някого'; *Вкарвам в миша дупка* 'много се карам на някого'; *Лукам се откъм гърба си* 'много се ядосвам'; *Заедно сме расли и пасли* 'много добре се познаваме' и др.

Приведените примери доказват убедително, че фразеологичните средства са по-ярки изразители на степените на признака, защото показват образност, емоционалност и оказват по-голямо въздействие.

3. Конструкции с обстоятелствени изрази

Най-често те изразяват значения за висока степен. Могат да съдържат или наречия, или обстоятелствени предложни изрази – срв.: *нагоре високо, надолу дълбоко* 'много лошо, безизходно

положение’; *напред стръмно, назад яма* ‘много лошо, безизходно положение’; *влюбен до уши* ‘извънредно силно влюбен’; *мокър до кости* ‘напълно мокър’; *докаран до изуй-гащи* ‘докаран до пълна сиромашия’; *пиян до козирката* ‘извънредно много пиян’; *превъзнасям до деветото небе* ‘извънредно много превъзнасям’; *чакам до второто пришествие* ‘чакам безкрайно дълго’; *викам до бога* ‘викам извънредно силно’ и др.

Прави впечатление, че фразеологичните модификатори на компаративността се използват активно за изразяване на положителни и отрицателни човешки качества, напр.: *в гаванка да го изпиеш* ‘много красив човек’; *златни са му ръцете* ‘много сърчен’; *ангел небесен* ‘много добър човек’; *в кърпа да го вържееш* ‘много хубав човек’; *на мравката път правя* ‘много съм кротък, отстъпчив’; *работата плаче от мене* ‘много съм работлив’; *с очи да го изпиеш* ‘много красив’ и др. (полож.); *змия му е плюла в устата* ‘много зъл човек’; *баща си за парà продава* ‘много алчен’; *няма ум за пет пари* ‘много глупав’; *кукувица му е изпила акъла* ‘съвсем оглупял’; *не види по-далеч от носа си* ‘много ограничен човек’; *по-черен от дявола* ‘много лош, зъл’; *кукувица му е изпила акъла* ‘много глупав човек’; *от стара коза яре* ‘много хитър’; *да го плюеш в очите, пак не мига* ‘много безочлив човек’; *да плюе на змия в устата, ще я отрови* ‘много зъл човек’; *пробила му се е шапката от ум* ‘много е глупав’ (отриц.) и др.

Нерядко чрез употребата на устойчиви съчетания с компаративна семантика се характеризира външният вид на човека – срв.: *изтънели му са ушите* ‘много е отслабнал’; *едва му кожата костите крепи* ‘много е отслабнал’; *душа за две пари няма* ‘съвсем немощен, слаб’; *вятър свири между краката му* ‘много слаб човек’; *да го духнеш, ще падне* ‘много слаб човек’; *две педи човек* ‘много нисък’; *не го лови кантара* ‘много е дебел’; *преминава през иглени уши* ‘много слаб’; *сварил е дренките* ‘много е отслабнал’; *сякаш са го кучета дърпали* ‘много мършав и сух човек’; *една торба кокали* ‘изключително слаб човек’ и др.

Важно място сред периферийните фразеологични средства в полето на компаративността заемат **устойчивите сравнения**. Те се използват за изразяване на висока (или свръхвисока) степен. Разглежданите устойчиви фрази означават присъщи на даден

обект признаци, изразени чрез прилагателно име или глагол, които се сравняват със същите признаци у друг обект (модел, образец) (Чоролеева/Choroleeva 1994: 321). Обикновено фразите, в които участват подобни сравнения, имат следната структура: прилагателно име, причастие или глагол + предлог *като* + съществително име (или предложен израз) – срв. напр.: *дебел като бъчва* ‘много дебел’; *кротък като агне* ‘много кротък’; *лек като перо* ‘много лек’; *гладен като вълк* ‘много гладен’; *грозен като кукумявка* ‘много грозен’; *хитър като лисица* ‘много хитър’; *блед като платно* ‘много блед’; *слаб като вейка* ‘много слаб’; *рядък като бял гарван* ‘изключително рядък’; *беден като църковна мишка* ‘много беден’; *мълчи като риба* ‘много упорито мълчи’; *вали като из ведро* ‘вали много силно’; *боя се като дявол от тамян* ‘боя се много’; *яде като разпран* ‘много лакомо яде’; *пие като смок* ‘извънредно много пие (алкохол)’; *бягам като гърмян заек* ‘много бързо бягам’; *говоря като картечница* ‘говоря много бързо’; *пазя като очите си* ‘пазя много старателно’; *минава ми като на куче* ‘минава ми много бързо’ и др.

Срещат се обаче и примери, когато сравнението може да се използва и самостоятелно (без участието на предпоставени прилагателни или глаголни форми), за да се изрази същата атрибутивна семантика – срв.: *като капка* ‘много хубав’ (напр. *Тя е като капка* = Тя е много хубава); *като вейка* ‘много отслабнал’ (напр. *Сега е като вейка* = Сега е много отслабнал); *като бъчва* ‘много дебел’ (*Този е като бъчва* = Този е много дебел); *като от кутия изваден* ‘много спретнат, чист’; *като от гроб изваден* ‘с много лош външен вид, много изпит, немощен’ и др.

Прави впечатление, че едни и същи устойчиви сравнения могат да маркират високата степен както на статични, така и на динамични признаци (т.е. могат да поясняват както прилагателни, така и глаголи) – срв.: *хубав като писано яйце* ‘много, изключително хубав’ и *гледам като писано яйце* ‘отглеждам с изключително внимание, с голямо старание и грижа’.

Любопитни са случаите, когато градуалното значение на съчетанията с устойчиви сравнения е резултат от пълна семантична трансформация на изходната фраза – срв.: *нарязвам като горчица краставица* ‘скарвам се много остро’; *дрънкам като празна те-*

некия ‘прекалено много говоря’; *заплитам се като пате в кълчища* ‘много силно се смущавам’ и др.

Важен критерий, по който можем да класифицираме устойчивите сравнения, е изразеното чрез тях отношение към даден обект – положително или отрицателно.

- Устойчиви сравнения, изразяващи положителни качества: *добър като агънце* ‘много добър’; *кротък като агне* ‘много кротък’; *хубав като капка* ‘много хубав’; *хубав като картина* ‘много хубав’ и др.
- Устойчиви сравнения, изразяващи отрицателни качества: *надувам се като паяк* ‘прекалено много се надувам’; *яде като без дъно* ‘яде много лакомо’; *лъже като брадат циганин* ‘извънредно много лъже’; *надува се като въшка на чело* ‘прекалено много се надува’; *прост като фасул* ‘много, съвсем прост’; *държа мъст като камила* ‘много съм отмъстителен’; *пия като смок* ‘пия извънредно много (алкохол)’; *пуша като комин* ‘пуша много, непрекъснато’; *лъжа като дърт циганин* ‘много лъжа’; *дебел като бъчва* ‘много дебел’; *хубав като тиква на плет* ‘много грозен’; *хубав като прасе в помия* ‘много грозен’; *чисто като в чифутска чаршия* ‘много мръсно’ и др.

Както се вижда от примерите, преобладават сравненията с негативна семантика, което убедително доказва нетърпимостта на езиковия колектив към негативните модели на житейско поведение, към вредните навици и др. Българинът е чувствителен и към красивото, и към грозното в човешкия живот, разбира ни и като физическа, и като душевна характеристика на личността.

Особен интерес предизвикват съчетанията с устойчиво сравнение, изразяващи иронична отсянка. Обичайно в основата им стои съзнателно противоречие (оксиморон) – срв.: *бял като на тенджерата дъното* ‘много черен’; *сит като просяк* ‘много гладен’; *бистър като боза* ‘много мътен, нечист’; *обичаме се като котка и мишка* ‘изобщо не се обичаме; доста се мразим’; *чисто като в чифутска чаршия* ‘много мръсно’; *хубав като прасе в помия* ‘много грозен’; *повяхнал като върба във вода* (диал.) ‘много здрав, оправен’; *здрав като кошница* ‘много болнав, кекав’; *хубав като тиква на плет* ‘много грозен’ и др.

В заключение можем да обобщим, че фразеологичните периферийни модификатори на компаративността изразяват значениета за степен по колоритен начин. Те са свързани с културата на народа и се отличават с експресивност, образност, оценъчност. Именно тези качества ги правят едни от най-използваните средства в художествената литература и в разговорната реч.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Куцаров/Kutsarov 1985:** Куцаров, И. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1985. [Kutsarov, I. *Ocherk po funktsionalno-semantichna gramatika na balgarskiya ezik*. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 1985.]
- Куцаров/Kutsarov 2007:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007. [Kutsarov, I. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 2007.]
- Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова/Nicheva, Spasova-Mihaylova, Cholakova 1974:** Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. *Предговор към Фразеологичен речник на българския език (Том I – II)*. София: Издателство на БАН, 1974, 11 – 34. [Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, Kr. Cholakova. *Predgovor kam Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik (Tom I – II)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1974, 11 – 34.]
- Чакърова/Chakarova 2017:** Чакърова, Кр. Към въпроса за типологията на функционално-семантичните полета в съвременния български език. // *Български език и литература*, Vol. 59, № 4, 2017, 425 – 432. [Chakarova, Kr. Kam vaprosa za tipologiyata na funktsionalno-semantichnite poleta v savremenniya balgarski ezik. // *Balgarski ezik i literatura*, Vol. 59, № 4, 2017, 425 – 432.]
- Чакърова/Chakarova 2018, ръкопис:** Чакърова, Кр. *Лекции по функционална граматика* (ръкопис). Пловдив, 2018. [Chakarova, Kr. *Leksii po funktsionalna gramatika* (rakopis). Plovdiv, 2018.]
- Чоролеева/Choroleeva 1994:** Чоролеева, М. *Българо-полска съпоставителна граматика (Том III)*. София: Издателство на БАН, 1994. [Choroleeva, M. *Balgaro-polska sapostavitelna gramatika (Tom III)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1994.]
- Щерева/Shtereva 2016:** Щерева, В. Структура на функционално-семантичното поле на компаративността в съвременния български език. // *Словото – традиция и модерност. Сборник с доклади от XVII национална конференция за студенти и докторанти, Пловдив, 2015 г.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016, 78 – 83. [Shtereva, V. Struktura na funktsionalno-semantichnoto pole na komparativnostta v savremenniya balgarski ezik. // *Slovoto – traditsii i modernost. Sbornik s dokladi ot XVII natsionalna konferentsiya za studenti i doktoranti, Plovdiv, 2015*. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 2016, 78 – 83.]